

СЫН ПІКІРЛЕП/REVIEWS/РЕЦЕНЗИИ

Э. Алкая

Фырат университеті, Элязыг қаласы, Түркия
(E-mail: ealkaya16@gmail.com)

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-3-91>

Қазақ тілінде жаңашаланған «Қорқыт Ата кітабы»

Қорқыт Ата кітабы: (Дрезден нұсқасының транскрипциясы, қазақша жаңашалаңған мәтіні, сөздігі). Қазақшалағандар: М. Жолдасбеков, Г. Шадиева. – Нұр-Сұлтан: Күлтегін, 2019. – 688 б.

Қорқыт Ата жырлары — түркі халықтарын құрайтын ру-тайпалардың маңызды әдеби жәдігері болумен қатар, адамзат баласына ортақ мәдени мұралардың бірі. Алғысөз бен он екі жырдан (хикаядан) тұратын бұл туынды әуел баста жыршыдан жыршыға ұласып, ауызша таралып, XV–XVI ғасырларда оғыз тайпалары арасында қағазға түскен. Дрезден нұсқасының мұқабасында оғыз тайпасының тіліндегі шығарма («Китаби Дедем Коркут аля лисани таифе-и оғузан») ретінде көрсетілсе де, «Қорқыт Ата кітабы» – түркі халықтарының ортақ тарихын, дүниетанымын, тілін, әдет-ғұрпын, наным-сенімін, мифологиясын, этнографиясын, фольклорын, талғам-танымын толық қамтып, ашып көрсететін жазба ескерткіш.

«Қорқыт Ата кітабының» негізгі екі нұсқасы бар. Оның бірі – 1815 жылы фон Диц тапқан он екі жырдан тұратын Дрезден нұсқасы. Оның мұқабасында «Китаби Дедем Коркуд аля лисани таифе-и оғузан» (Оғыз тайпасының тіліндегі Қорқыт Атам кітабы) деп жазылған. Ал екіншісі – италиялық түрколог Этторе Россидің Ватикан кітапханасында тапқан алты жырдан тұратын нұсқасы. Ватикан нұсқасының мұқабасында «Хикайет-и Оғызнаме-и Қазан бег уә ғайры» (Қазан Бек және басқаларының оғызнама хикаялары) деп жазылған. Сондай-ақ Дрезден қолжазбасының фон Диц жасаған көшірме нұсқасы Берлин корольдік кітапханасында сақтаулы тұр. Ал 2018 жылы Тегеранда Уәли Мұхаммед Қожа жазба жәдігердің тағы бір үшінші нұсқасын тапты. «Түркістан», «Гүнбед» немесе «Түрікмен сахра» деп аталатын бұл нұсқа да қазіргі таңда ғылыми айналымға түсті.

Қорқыт Ата жырлары жөнінде осы уақытқа дейін шетелде де, Түркияда да көптеген зерттеулер жасалды. Қорқыт Ата жырларын алғаш Х.О.Флейшер, Х.Ф.Диц, Теодор Нельдеке, В.Бартольд, Ә.Диваев, Туманский, К.Иностранцев, Ф.Бабингер, Этторе Росси секілді неміс, орыс, италия ғалымдары зерттеді. Әсіресе, Түркияда Мухаррем Эргин,

Орхан Шаик Гөкйай, Семих Тезжан мен Хендрик Бушотен, Садеттин Өзчелик, Осман Фикри Серткай, Мустафа Качалин, Ахмет Бижан Эрджиласун; Әзербайжанда Х.Араслы, М.Тахмасиб, Ш. Джемшидов, Е.Демирджизаде, Ф.Зейналов секілді ғалымдардың Дрезден мен Ватикан нұсқаларына қатысты іргелі зерттеулерінің орны ерекше.

Ал 2018 жылы Уәли Мұхаммед Қожаның Тегеранда тапқан «Түркістан», «Гүнбед» немесе «Түрікмен сахра» деп аталатын үшінші нұсқасын Метин Экиджи, Юсуф Азмун жеке-жеке, ал Насир Шахгули, Валиоллах Якуби, Шахруз Атабай, Сара Бехзад және Рамиз Аскер секілді ғалымдар бірлесе қарастырып, зерттеу нәтижелерін 2019 жылы жариялады. Осылайша, түбі бір түркіге ортақ ұлы баба мұрасы күні бүгінге дейін үздіксіз зерттеліп, көптеген еңбектер жарық көріп келеді.

Біз осы мақалада 2019 жылы Қорқыт Ата жырларына қатысты Қазақстанда жарияланған тағы бір маңызды еңбек туралы тоқталғымыз келеді. Нұр-Сұлтан қаласындағы Қазақ Ұлттық Өнер Университеті, Қорқыт Ата ғылыми зерттеу институтының басшысы, профессор Мырзатай Жолдасбеков пен бас ғылыми қызметкері, PhD докторы Гүлім Шадиева дайындаған «Қорқыт Ата кітабы (Дрезден нұсқасының транскрипциясы, қазақша жаңашаланған мәтіні, сөздігі)» деген атпен жарық көрген еңбектің ең басты ерекшелігі — аталмыш жазба жәдігердің Дрезден нұсқасының Қазақстанда тұңғыш рет транскрипциясымен бірге қазақ тілінде жаңашаланып берілуі.

Аталмыш еңбек «Кіріспе» (4-35 бб.), Дрезден нұсқасының транскрипциясы мен қазақша жаңашаланған, яғни қазақшаға аударылған мәтінін қамтитын «Қорқыт Ата кітабы» (37-305 бб.); «Қосымшалар» (305-323 бб.); «Сөздік» (324-367 бб.) және «Факсимиле» (369-680 бб.) деген бес бөлімнен тұрады. Еңбектің соңында пайдаланылған әдебиеттер тізімі (681-683 бб.) мен мазмұны (684-687 бб.) берілген.

Авторлар еңбектің кіріспе бөлімінде Қорқыт Ата жырлары мен жазба жәдігердің Дрезден, Ватикан және Берлин нұсқалары туралы мағлұматтар беріп, «Қорқыт Ата кітабына» қатысты Еуропа, Ресей, Түркия және Әзербайжанда жасалған зерттеулер мен оның Қазақстанда зерттелу кезеңдеріне тоқталады.

Бұдан бұрын Қазақстанда «Қорқыт Ата кітабын» Ә.Қоңыратбаев пен М.Байділдаев орыс тілінен (1986), кейіннен Б.Ысқақов пен Ш.Ыбыраев түрік тілінен (1994; 1999) аударып жариялаған болатын. Қазақ тіліндегі бұл аудармалар Қорқыт Ата жырларының мазмұнын, тақырыбын, құрылымын көрсетуі тұрғысынан қаншалықты құнды еңбектер болса да, негізгі түпнұсқадан тікелей аударылмағандықтан, әдеби, еркін аударма сипатында болып, жазба жәдігердің тілінде көрініс тапқан маңызды тілдік ерекшеліктерді жеткілікті деңгейде ашып көрсете алмаған. Жаңа еңбектің кіріспе бөлімінде осы мәселе туралы айтылып, орыс тілінен жасалған аудармада «Қорқыт Ата кітабының» тілі мен қазақ тіліндегі ортақ элементтердің көзден таса қалып қойғаны білдірілген. Сондай-ақ жер-су атауларының орыс тіліне дұрыс аударылмауына байланысты түпнұсқадағы «Қазылық» деген тау атауының қазақ тіліне «Кавказ» деп аударылғаны және тағы басқа да сәйкессіздіктер көрсетілген. Ә.Қоңыратбаев пен М.Байділдаевтің, Б.Ысқақов пен Ш.Ыбыраевтың аудармаларынан мысалға алынған жиырма беске жуық сөйлем мен сөз тіркесі негізгі түпнұсқамен салыстырылып, кемшін тұстары көрсетіліп, дұрыс аударма нұсқасы да берілген. Мысалы, түпнұсқадағы «*Ол заманда Оғуз йігітлеріне не қаза гелсе ұйхудан гелүріді*» (D.97b75-6) деген сөйлемді Ә.Қоңыратбаев пен М.Байділдаев қазақ тіліне «*Оғыздар заманында жігіт басына қиындық түсер болса, ол соны түс көріп білуші еді*» деп түпнұсқадан алшақтап аударған. Ал бұл сөйлем М.Жолдасбеков пен Г.Шадиеваның аудармасында: «*Ол заманда оғыз жігіттеріне қандай жамандық келсе де, ұйқыдан келетін*» деген түрде түпнұсқаға сай, тілдік ерекшеліктері де толық сақталып берілген.

Сол секілді жазба жәдігердегі едәуір сөз тіркесі мен сөйлемдер орыс тілінен жасалған аудармада қазақ тілінде сақталған ортақ формалар ескерілмей аударылған. Мысалы, *азгы дуалы* (аузы дуалы) – *асыл туган бір ер; торы айғыр* (торы айғыр) – *күрең ат; бешікде*

беледугұм (бесікке бөлеген) – *бесікте өсірдім*; *башы қайусы олмұш* (басқайғы болып) – *сорайған басы қалыпты*; *яшанубан йағы йетті* (жасанған жау жетті) – *қатарын түзеп жау келді*; *аяғына ат тұшағын ұрұң* (аяғына тұсау салындар) – *аяғына ат тұяғын кигізіңдер*; *қадемі құтсұз гелін* (қадамы құтсыз келін) – *тағдыры бақытсыз келін* және т.б.

Ал М.Жолдасбеков пен Г.Шадиеваның аудармасында жоғарыдағы мысалдарда жақша ішінде көрсетіп өткеніміздей, жазба жәдігер тілі мен қазақ тіліндегі ортақ элементтер барынша сақталып берілген. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Бұл тұрғыдан, жаңа еңбекті тілдік зерттеулерге қосылған елеулі үлес деп бағалауға болады.

Кіріспе бөлімнен кейін М.Жолдасбековтың «Асыл арналар (Зерттеулер, мақалалар)» (1986) атты еңбегінен алынған «Қорқыт (ҮІІІ ғ.)» деген бөлімде негізінен Қорқыт Ата жырларының мазмұны, тақырыбы, құрылымы, пайда болуы, таралған аймағы, түркі халықтарының ортақ әдеби жәдігері болуымен қатар, Қорқыт Атаның да тарихи тұлға екені және тағы басқа мәселелер туралы мағлұматтар беріліп, Бұқаш хан, Салор Қазан ордасының шабылуы және Бамсы Бейрек туралы жырлардың қысқаша мазмұны баяндалып, негізгі идеясы баса көрсетілген.

Осы орайда, профессор М.Жолдасбековтың аталмыш бөлімде айтқан пікірлері ерекше назар аударарлық. Ол «Қорқыт Ата кітабында» кездесетін өлең, мақал-мәтел, нақыл сөздердің, сондай-ақ жырлардың оқиға желісі мен баяндау стилінің Күлтегін, Тоныкөк жазбалары, «Алпамыс» жыры секілді эпикалық шығармаларға тән ерекшеліктер көрсететінін, тарихи жыр-дастандармен сабақтас екенін мысалдармен айтып өткен. Сонымен қатар, Қорқыт Ата жырларының VII-VIII ғасырларда Сырдария бойында тіршілік кешкен оғыз тайпалары арасында пайда болып, түркі халықтары арасында ауызша түрде кең таралғанын, оғыздардың ол кезеңде қаңлы, қыпшақ, найман, қарлұқ тайпаларымен бір географиялық аймақта өмір сүргенін, Жетісу, Ыстықкөл, Алмалық және Сайрамнан ығысып, Сырдарияның төменгі аймағына қоныстанғанын, XII ғасырдан бастап Қорқыт Ата жырларының хатқа түсе бастағанын, бірақ біздің заманымызға тек екі нұсқасының сақталып жеткенін, бұлардың ішінде Дрезден нұсқасында қыпшақ, ал Ватикан нұсқасында оғыз тілінің ерекшеліктері басым екенін, жазба жәдігердің тілі түрікмен, эзербайжан, қазақ, башқұрт, қарақалпақ тілдеріне жақын деп саналатынын білдірген. Ғалымның бұл пікірінің негізді екенін жоғарыда жазба ескерткіш тіліне қатысты берілген мысалдар да қуаттай түседі.

Жаңа еңбектің ең басты, маңызды бөлігі – «Қорқыт Ата кітабы» (37-305 бб.) деген бөлімі. Бұл бөлімде жазба жәдігердің Дрезден нұсқасының транскрипциясы мен қазақ тіліне жаңашаланған мәтіні берілген. Жоғарыда да айтып өткеніміздей, М.Жолдасбеков пен Г.Шадиева жазба ескерткіштің транскрипциясын жасаумен қатар, барлық тілдік ерекшеліктерін нақты ашып көрсететіндей дәрежеде жырларды сәтті аударып шыққан. Түпнұсқаның транскрипциясы мен аудармасының алдында транскрипция әліппесі (37-38 бб.) ұсынылып, Дрезден нұсқасындағы араб әріптерінің қазіргі қазақ (кирилл) әліпбиіндегі транскрипциялық баламалары көрсетілген. Дрезден нұсқасының қазақ тіліне аудармасында сол жақтағы бағанға түпнұсқаның транскрипциясы, ал оң жақтағы бағанға жолма-жол сәйкес келетіндей түрде қазақ тіліндегі аудармасы беріліп отырған.

Факсимиле транскрипциясы мен оның қазақ тіліндегі аудармасын салыстырып оқу үшін оң бағанда түпнұсқадағы парақ, бет және жолдың нөмірі ретті түрде көрсетіліп отырған (D.3a-1, D.3b-1, т.б. секілді). Түпнұсқадағы жолдар қазақ тіліне аударылғанда түпнұсқа мәтіндегі сөйлем реті де сақталып, мағыналық бүтіндік ескерілген. Мысалы, түпнұсқада:

*Йана йана қарлар йағса йаза қалмаз,
Йапағулу гөкче чемен гүзе қалмаз* (D.3b-8, 9).

Қазақша аудармасы:

Жапалақ-жапалақ қар жауса да жазға қалмас,

Жайқалған көк шалғын шөп күзге қалмас.

Түпнұсқада:

Қара қайғылу вақыа гөрдүм. Йумруғумда талбынан шахині, бенүм қушумы өлүр көрдүм (D.23a-12, 13).

Қазақша аудармасы:

Қара қайғылы оқиға (түс) көрдім. Қолымда талпынған қыранның, құсымның өлгенін көрдім.

Түпнұсқадағы мәтіннің нақты, дұрыс аударылуы тілдік зерттеулер үшін аса маңызды. Өйткені әдеби, еркін аудармалар арқылы тілдік ерекшеліктерді салыстырып зерттеу мүмкін емес. Жолма-жол, түпнұсқа мәтінге сәйкес түрде аударма жасалғанда ғана жазба ескерткіштегі сөздердің қазақ тіліндегі баламаларын нақты көрсету, салыстыру оңайырақ болады. Мұның, әсіресе, қыпшақтық элементтердің айқындалуында үлкен маңызы бар.

Шынында да, М.Жолдасбеков пен Г.Шадиева дайындаған еңбектен қазіргі түрік тілінде қолданылмайтын, ал кейбірі түрік тілінің тек диалектілерінде ғана кездесетін *байы-* (*баю*), *көтүр-* (*көтеру*), *оқыра-* (*оқырану*), *қарға-* (*қарғау*), *обрыл-* (*опырылу*), *йорт-* (*жорту*), *сасы* (*сасық*), *талбын-* (*талпыну*), *ат чап-* (*атпен шабу*), *йалман* (*жалман*, қылыштың ұшы), *дан-дансұх* (*таңсық*), *қалын* (*қалың*, көп, мол, нөпір), *бөгелек* (*бөгелек*), *үз-* (*үзу*, *жұлу*), *чөнгел-* (*шүңірею*), *кеңеш-* (*кеңесу*), *йағрын* (*жауырын*), *өрү тұр-* (*өре тұру*), *йігіт йелің* (*жігіт-желен*), *қаржаш-* (*қаржасу*), *йелім* (*желім*), *сексен-* (*сескену*), *йашур-* (*жасыру*) секілді және т.б. көптеген сөздердің қазақ тілінде сақталып қалғанын көреміз.

Сондай-ақ, Қорқыт Ата жырларындағы кейбір морфологиялық формалар да қазіргі қазақ тілінде сақталып қалған. Мәселен, *йортқыл* (D131a-11) — **жортқын**; *қалын Оғуз еліне гелгүм йох*, — *деді* (D.132a-1) — қалың оғыз еліне келгім **жоқ**, — *деді*.

Еңбек авторлары негізінен Дрезден нұсқасын транскрипциялап, аударса да, қолжазбадағы кемшін, толық емес тұстарды Ватикан нұсқасын да назарға ала отырып толықтырып, қате жазылған жерлерді түзетіп оқып, сілтемелерде көрсетіп отырған. Мысалы, Дрезден нұсқасында (D.3b-6-7) «*Күл депежүк олмаз. Қара ешек башына ұйан ұрсаң қатыр олмаз*» деп жазылған бөлім Ватикан нұсқасымен салыстырылып «*Күл депежүк олмаз, [гүйегу оғұл олмаз]. Қара ешек башына ұйан ұрсаң қатыр олмаз*» (*Күл төбе болмас, [күйеу ұл болмас]. Қара есектің басына жүген салсаң да, қашыр болмас*) деп толықтырылып берілген. Дрезден нұсқасын транскрипциялағанда бұдан бұрын қолжазба бойынша зерттеулер жүргізген Орхан Шаик Гөкйай, Мухаррем Эргин, Садеттин Өзчелик, Мұстафа Качалин, Семих Тезжан мен Хендрик Бушотен секілді ғалымдардың еңбектері де ескеріліп, пайдаланған тұстарын сілтемелерде білдіріп отырған. Түпнұсқа мәтінді транскрипциялап, аудару барысында қажетті түсініктемелер мен түзетулерді, сондай-ақ авторлардың белгілі бір ұстаным-көзқарастарын білдіретін жалпы саны 536 сілтеме берілген. Еңбекте бұрынғы зерттеулерден толықтай өзгеше, авторлардың өздеріне тән оқу стилін көрсететін, жаңаша мағына үстеген тұстар да кездеседі. Мысалы, *қой-* етістігі *құй-* түрінде (*сөзіні құлағына құймаз*), *үш-/ ұш-* етістігі *өш* (*адеме өш* — адамға өш), *Басат* *Бисат* деп, т.б. түрде оқылған.

Еңбектің «Қосымшалар» (305-323 бб.) бөлімінде Қорқыт Ата жырларындағы 102 кісі есімі, 10 ру-тайпа және 58 жер-су атауы алфавиттік ретте тізіліп, тиісті кейіпкерлердің кім екені, қай жырларда кездесетіні, туыстық байланыстары, жырлардағы рөлі, жалпы сипаттары мен ерекшеліктеріне қатысты түсініктемелер берілген. Жер-су атауларына қатысты түсініктемелерде тиісті жерлердің бұрынғы кезеңдерде және қазір қайда орналасқаны жөнінде пікір білдірілген. Жалпы алғанда, Анадолы (Түркия), Әзербайжан, Грузия, Армения, Кавказ аймағы (Дағыстан, Абхазия/ Ресей Федерациясы), Сирия және Орта Азияның Қорқыт Ата жырларында қамтылған аймақтар екені мәлім. Жырлардағы *Алатау*, *Арқа бел* (еңбек авторларының пікірінше, Қазақстандағы Сарыарқа), *Гөкче тау* (Көкшетау), *Қазылық* (Қазығұрт), *Қаратағ* (Қаратау), *Қаражұқ* (Қарашық), *Түркістан*

секілді жер атауларының қазіргі таңда Орта Азияда, әсіресе Қазақстанда кездесетініне назар аударып, жоғарыда айтып өткен тілдік ерекшеліктерге зер сала қарағанда, жырлардың басым бөлігінің осы аймақта туып, кейіннен батыс пен оңтүстікке қарай ойысып, толыға түскенін аңғарамыз.

Еңбектің «Сөздік» (324-367 бб.) бөлімінде жырлардағы сөздер мен сөз тіркестері алфавиттік ретпен тізіліп, қазақша баламалары берілген. Бұл бөлімде индекстің берілмеуі, қандай сөздің қай жерде кездесетіні белгіленіп көрсетілмеуі еңбектің бір кемшін тұсы деп ойлаймыз. Кітаптың соңғы бөлімінде 155 парақтан тұратын Дрезден нұсқасының факсимилесі алғашқы және соңғы мұқаба бетімен бірге түрлі-түсті бояумен басылған.

Профессор М.Жолдасбеков пен зерттеуші Г.Шадиева дайындаған «Қорқыт Ата кітабын» осы уақытқа дейін Қазақстанда аталмыш жазба жәдігерге қатысты жасалған аса маңызды еңбек деп санаймыз. Бұдан бұрын орыс және түрік тілдерінен жасалған еркін, әдеби аудармалармен салыстырғанда шығарманың Дрезден нұсқасынан транскрипцияланып, түпнұсқа ерекшеліктері мейлінше сақтала отырып, қазақ тіліне аударылуының тілдік зерттеулер үшін маңызы зор. Осылайша шамамен сегіз мыңға жуық сөз бен сөз тіркесін қамтитын жырлардың тілдік ерекшеліктері, тілдің қалыптасып, даму кезеңдері, тарихи грамматикасы, тілдік құрылымы, өзгеру заңдылықтары, сөздік қордың сақталуы немесе жоғалуы секілді көптеген мәселенің басын ашып, айқындауға үлкен мүмкіндік туып отыр. Бұл тұрғыдан аталмыш еңбек келешекте «Қорқыт Ата кітабының» тілі мен тілдік ерекшеліктеріне қатысты жасалатын зерттеулерге негізгі дереккөз болуға лайық шығарма.

Қорқыт Ата жырларында кездесетін қыпшақтық элементтер, жер-су атаулары, салт-дәстүрлер мен тағы басқа да мағлұматтардың тіл, тарих, фольклор, әдебиет, этнография зерттеулеріне өзіндік үлес қосары анық. Сол себепті, әлемдік деңгейде танылған құнды жәдігердің Қазақстанда тұңғыш рет транскрипциясын дайындап, қазақ тілінде жаңашалаған профессор М.Жолдасбеков пен PhD докторы Г.Шадиеваны, сондай-ақ осы еңбектің дайындалып, жарық көруіне атсалысқан редакция алқасының мүшелері профессор А.Мұсақожаева, профессор Д.Қыдырәлі, профессор Ш.Ыбраев, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Ә.Қазақбаев және ғылым магистрі Р.Әлімбаевты шын жүректен құттықтаймыз. Еңбектің түркология ғылымына, қорқыттану саласына елеулі үлес қосар жаңа, тың зерттеулерге бастама болатынына сеніміміз мол.

E. Alkaya

*University of Firat, Elazığ, Turkey
(E-mail: ealkaya16@gmail.com)*

New Kazakh version of «The Korkyt-Ata book»

Э. Алкая

*Университет Фырат, Элязыг, Турция
(E-mail: ealkaya16@gmail.com)*

Новая казахская версия «Книги Коркыт-Ата»

Автор туралы мәлімет:

Эрджан Алкая, доктор, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Фырат университеті, Элязыг қаласы, Түркия.

Information about author:

Ercan Alkaya, doctor, Professor, University of Firat, Elazığ, Turkey.

Сведения об авторе:

Эрджан Алкая, доктор, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Университет Фырат, Элязыг, Турция.